

Васіль СТАРЫЧОНАК

ЗНАЁМАЯ НЕЗНАЁМКА: ГІПЕРБАЛА ЯК МАСТАЦКІ ПРЫЁМ

У паўсядзённым жыцці, звычайных бытавых абставінах, на працы можна пачуць выразы накшталт “гэта не што іншае, як гіпербала”, “я выразіўся фігуральна і перабольшыў”, “вы б тут не гіпербалізавалі” і інш. Што ж такое гіпербала? У чым яе сутнасць? Якія шляхі яе развіцця? Паспрабуем адказаць на гэтыя і іншыя пытанні, звязаныя з гэтым знаёмым і той жа час не вельмі вядомым мастацкім прыёмам.

Літаратуразнаўчых прац, прысвечаных гіпербале, пакуль што няма. Невялікія звесткі пра тое, што гэта мастацкі прыём, заснаваны на моцным перабольшванні якіх-небудзь уласцівасцей чалавека, прадмета або з’явы, што гіпербала кашырана ў вуснай народнай творчасці (асабліва ў казках, легендах), змяшчаюцца ў энцыклапедыях і літаратуразнаўчых слоўніках¹. Сутнасць гіпербалы, як пра гэта сведчыць грэцкі адпаведнік слова (*hyperbole* ‘перебольшванне’), сапраўды ў гэтым.

Гіпербалізацыя можа ажыццяўляцца ў самых розных кірунках, сярод якіх асноўнае месца займае квантытатыўны (лац. *quantitas* ‘колькасць’), ці колькасны. Стварэнню гіпербалаў колькаснага характару ў пэўнай ступені спрыяе ўжыванне ў тэкстах колькасных і парадкавых лічэбнікаў, велічыня (лік) якіх характарызуе ступень перабольшвання. Безумоўна, чым большая лічба, тым большая ступень гіпербалізацыі. Лічбавы дыяпазон, напрыклад, у Я. Янішчыц акрэсліваецца межамі ад ста да ста тысяч: *Ты душыны, свет. І сто разоў — дзівосны! І неспазнаны — тысячу разоў! У сто першым, у стотысячным радзе Я пазнаю цябе па вачах. Я памірала. Тысячу*

разоў, Даўжніцаю была зіме і маю. На схіле самай светлае пары,
Сто тысяч мук за ноч перагартаньшы За той, адзіны промень на
зары. У большасці гіпербалічных словазлучэнняў з лічэбнікам у
якасці апорнага ці залежнага слова колькасны кампанент, як правіла,
ускладняецца часавай прыметай. Пры гіпербалах жа даволі часта
ўжываюцца назоўнікі **год, дзень, ноч**: Так і сустрэў я сонца ўсход,
які не бачыў я **сто год**. (А. Вярцінскі) У дарозе я **мільёны год** ужо.
(К. Камейша) Прамінуўшы **мільёны гадоў** і галактык, У спляценні
прастораў Страчаю — сябе... (А. Гуцаў) Я маўчу, як заклаты, ўсю
тысячу год. (А. Гуцаў) І радасці ў дванаццаць верацён тут
напрадуць, пакуль ты маладзён, на ўсе **тры тысячы шэсцьсот**
шэсцьдзесят дзён, ад продкаў перададзеных жэціцём. (Д. Бічэль-
Загнетава) Я падымаю келіх свой... за **бессіль тысячы начэй**. (З.
Марозаў) **Мільён падсвечнікаў** гарыць на кожным дрэве над
лагчынаю. (Х. Гурыновіч) **Стыхія сніць**, і толькі зрэдку
дзесяцістагадовы зубр, яцьеяжскае загубы сведка, рыкае ў дзесяць
срэбных труб. (А. Сыс) Акцэнтацыя на часавым аспекце семантыкі
назіраецца і ў тэкстах з гіпербаламі-назоўнікамі **стагоддзе**,
паўстагоддзе: Мы **стагоддзі** ішлі па завейным заснежаным полі,
Скрозь шалёныя крыкі, праклёны, раз'ятраны енк. (П. Марціновіч)
Конь **чатыры стагоддзі** адгойсаў і сканаў, бо не вытрымаў ён
канкурэнцыі сённяшніх дзён — “мерседэсаў”, “фіятаў”, “роллс-
ройсаў”. (В. Тарас) І гэтай вясною Я выйду за горад Жорава
сустракаць: **Паўстагоддзя** прайшло, Як паслаў яго Па каханне. (М.
Рудкоўскі) У чэргах **паўстагоддзя** мы стаім, Прывычныя да
хамства і абразы. (С. Грахоўскі)

Многія гіпербалы-квантытатывы характарызуюцца
суаднесенасцю з сілай і магутнасцю прыродных з’яў, іх стыхійнасцю

і неабмежаванымі магчымасцямі. Эпіцэнтрам у гэтай падгрупе з'яўляецца назоўнік *мора*: *Ты нічога не набачыш, Хоць і сонца будзе мора*. (Л. Дранько-Майсюк) *І ўжо мора агню пералівалася над люстраной роўняддзю яшчэ не замёрзлага, бяскрайняга Лукомльскага возера*. (В. Мыслівец) *Колькі песень ты, мамачка, некалі ведала — мора!* (Н. Мацяш) *Жонка — дома. Мора грошай. Ды сумуе карабель дзесь за трыдзевяць зямель*. (К. Жук) *Мора кветак — лепш, чым мора слёз*. (С. Давідовіч) *У моры гукаў улаўліваю шэпт лесу*. (З. Бядуля) *Тут пад воблачкам тытунёвым Мора спрэчак пра час, пра нас*. (К. Камейша) *Колькасны кірунак развіцця назіраецца і ў гіпербалах акіян, рака, ручай, лівень: Сябе ў скіяне вятроў Мацнейшай, чым ёсць, адчуваю*. (М. Гудкога) *Новаю ракою Ліха праплыло, Заліло крывёю Нашае сяло*. (З. Бядуля) *Кроў лілася ручаямі, здрада чорная расла, Што ганамі і ксяндзамі Ў сэрцы кінута была*. (Я. Колас) *Я... з урадлівых засеяных гоняў, з чыстых рэк, што ўвабралі ў плынь луні слёз сялянак прыгонных і няволі агорклы палын*. (Л. Геніюш) Даволі часта гіпербалізацыя такіх слоў ажыццяўляецца ў пантэістычным кірунку, і значэнні саміх слоў атаясамліваюцца з унутраным станам чалавека, яго пачуццямі, перажываннямі. Параўн.: *А мне ўспамінаецца мора жуды*. (У. Паўлаў) *Цямней і вялізней становяцца вочы твае, і душа мая тоне ў моры іх ззяння*. (З. Бядуля) *Паэзія — яна праменяў кужаль, пачуццяў усхваляваны акіян*. (Э. Валасевіч) *Сонца — аненьчык халодны Над акіянам тугі*. (І. Арабейка) *Мне з табой на ўсё жыццё адпушчаны Акіян лагоднага святла*. (К. Камейша)

З мэтай узмацнення ўражання, падкрэслівання ў тэксце неабходных, сэнсава вядучых слоў выкарыстоўваецца прыём градацыйнага нанізвання гіпербалаў, які дазваляе аўтарам стварыць

выразны “гіпербалічны малюнак”, Параўн.: *Я акіян тугі* правеславала, *Я тысячу пустынь перабрыла І тысячу надзей там пахавала*. (Н. Мацяш) *У сто вятроў праняслася над краем навала, Ў сто маланак і ў цэлы мільён перуноў*. (Т. Кляшторны) Гэты прыём дасягае асаблівага эфекту на ўзроўні макракантэксту, прыкладам якога можа служыць верш У. Дубоўкі “Слёзы, Слёзы...”:

Слёзы, слёзы...

Ліецца многа вас на свеце нашым,

і днём, і ўночы, і ў шэрым змроку.

Ліецца з воч і чорных, і блакітных...

Вы глыбінёй мінулі акіяны,

вы палкасцю мінулі сонца косы,

цяжэй саміх сябе вы незраўнана...

Каб вас з’яднаць калі, сусвету слёзы,

дык на зямлі патоп другі пачаўся б.

У глыбіні і горкай і прэчарыстай

вы утапілі б, слёзы, нязнаёмы,

усіх прахвостцаў, зозірцаў, ашуканцаў,

накрыўшы іх і горам і нядоляй...

Сваёю палкасцю, сваёй нялюдскай

вы растапілі б лёд на канцавосях,

лядоўню гэту нашага сусвету...

Моц і вялікай сілы напал пачуццяў лірычнага героя твораў дасягаецца ужываннем антанімічных (часта кантэкстава абумоўленых) да гіпербалаў-назоўнікаў: *І нават кропелькай сваёй крыўды ён [чалавек] заўсёды абуджае акіян маёй*. (Л. Дранько-Майсюк) *Мне замест акіяна пакінута кропелька веры*. (Л. Дранько-Майсюк) *Гневу кроплю у пошум той кінь — Помсты вышнее хмара*.

(К. Камейша) *Кос тваіх вясновыя струменні, Рук тваіх ласкавае цяпло... Да мяне ішло ўсяго імгненне, Да мяне **стагоддзямі** плыло Пачуцця святога азарэнне, Чалавецтва светлае вясло.* (Л. Якубовіч)
Яна [творчая думка] гару пылінкай падымае. (У. Дубоўка)

Семантыка многіх гіпербалаў арыентавана на вышыню пэўных прадметаў аб'ектыўнай рэальнасці. У творах мастацкай літаратуры гіпербалізацыі часцей за ўсё падвяргаюцца найменні дрэў, дамоў, вежаў, стагоў, вазоў. Своеасаблівым іх вымяральнікам (канешне, не вельмі, дакадным, акрэсленым) у большасці выпадкаў з'яўляецца адлегласць да неба. Параўн.: *Дубы, што неба падпіраюць, шумяць лістамі...* (У. Дубоўка) *Згубілі [сосны] пад нагамі глебу. Трымаюцца вяршынямі за неба.* (І. Чыгрын) *Дужэйце і расцеце так, Каб кроны падпіралі неба І хмары не змаглі ніяк Вос вярваць з гэтай роднай глебы.* (М. Танк) *Край мой там, дзе каля хаты Аж да неба ўзняўся сад; Там, дзе хлопцы і дзяўчаты Аняваюць згodu, лад.* (А. Гурло) *Наш дом дабудованы ў час. Ён шапкай кранаецца неба, Здалёку вітаючы нас.* (М. Хведаровіч) *Дамоў і палацаў кварталы Узняліся да самых нябёс.* (Г. Грыходзька) *Стромкія вежы цягнуцца ўгару, вярхамі ўпіраюцца ў неба.* (Л. Геніюш) *Размова касцоў доўгая, як пракос, І стагі да нябёс.* (Я. Крупенька) *Накладзен воз аж да нябёс І рублем добра ўціснуты.* (Г. Кляўко) Для многіх аўтараў і іх літаратурных герояў своеасаблівым крытэрыем і паказчыкам вышыні з'яўляецца (здавалася б, невымяральная) адлегласць да зор і нябёс: *Да зор ускальшацца возера Нарач.* (М. Лужанін) *Веж да зор набудавалі, Ды вось — друз не падмялі.* (М. Лужанін) *Мы рай збудуем на зямлі, дастанем зоры галавой.* (А. Вялюгін) *Тут бярозы — пад аблокі.* (М. Мятліцкі) *І цягнецца дзядоўнік да аблок, даўно пад лісцем пахаваўшы мяту.* (М. Дукса) *Да хмар дасягшы галавой,*

Гамоніць з небам бор густы. (А. Александровіч) Назіраюцца і не зусім традыцыйныя, аўтарскія гіпербалы, узнікненне якіх абумоўлена індывідуальным бачаннем кожным аўтарам узаемасувязей паміж самымі рознымі прадметамі і з’явамі рэчаіснасці, неабходнасцю выяўлення аўтарскіх адносін да напісанага і іншымі прычынамі. параўн.: *Яна да густу многім, Хаця не салавей, Але затое ногі Растуць аж з-пад брывей.* (М. Лужанін) *Вырас любы саколік — дрэнным людзям дакор. Ясным чубам да столі, шчырым сэрцам да зор.* (Л. Геніюш) *Час перамен на дварэ, і яма вышэйшая за гару.* (А. Разанаў)

Не менш рэдкімі з’яўляюцца перабольшванні па даўжыні і таўшчыні: *У залежнасці ад ветру Склаў я серыю кіламетры.* (А. Пісьмянкоў) *А ямень раскінуў вусы на маю Беларусь...* (У. Дубоўка) *Твая ж рука гарачая трымае Сцяблінку, што дацягнецца да зор.* (С. Грахоўскі) *Калі яго [буб] ахапіць, Цэлай вёскі не хопіць абхватаў.* (К. Камейша)

Вытокі гіпербалаў, звязаных з вымярэннем адлегласці, няцяжка адшукаць у народных казках, дзе даволі часта выкарыстоўваецца фразеалагізм *за трыдзець зямель*. У сучаснай паэзіі і прозе гэты фразеалагізм не страціў сваёй семантычнай і гіпербалічнай напоўненасці: *Забрацца б на пустыны востраў, за трыдзець зямель і вёрстаў, узяўшы толькі стопку кніг.* (А. Вярцінскі) *І паеду, паеду за трыдзець зямель, дзе ў атручаных нетрах жыве журавель.* (П. Шруб) *Магла ж і за трыдзець зямель з’ехаць.* (П. Місько)

Значную ў колькасным плане групу складаюць гіпербалы, арыентаваныя на ўзмацненне духоўных і фізічных магчымасцей чалавека, яго сілы і моцы. *І на неба кінуў так высока молат, што на*

пяты дзень той павярнуўся долу. (У. Дубоўка) *Расплаўлю нат сэрцам на Нёмане лёд, я шчасцем сагрэю свой любы народ.* (Л. Геніюш) *Я хачу, каб, ласкай змыўшы змору, дарагога мужа мне прынёс, бо высока закінае мора ад маіх салёна-горкіх слёз.* (А. Вялюгін) *Каханне наша, як пажар. Але ніхто яго не тушыць. Шугае полымя да хмар і спапляе жарам душы.* (Л. Пранчак) У асобную групу неабходна выдзеліць гіпербалы-фразеалагізмы *мора на калена, заткнуць за пояс*, якія даволі шырока ўжываюцца ва ўсіх моўных стылях і жанрах літаратуры: *Галіне вельмі быў да спадабы стары. Жвавы, вёрткі, любога за пояс заткне.* (І. Пташнік) *От дык дзяўчына!.. За пояс заткне хлопцаў.* (І. Гурскі) *Гляджу на вас я, Петрукі, — Вас не кранула часоў змена. І выглядаеце вы якраз такі, Што вам і мора на калена.* (Я. Колас)

Гіпербала можа ўзмацняць узрост чалавека, асаблівасці знешняга выгляду, пэўныя якасці паказчыкі каго-ці чаго-небудзь. Напрыклад: *Сустрэў я старога... Спытаў: “Колькі год Вам?” І мне адказаў ён: “Не помню. Старэйшы за рэчку і поле, за неба і зоры”.* (А. Дзбіш) *Зубр — цар Белавежы, Хіб — з палову Казбека! Так прывыклі сцвярджаць спрадвеку.* (П. Панчанка) *На паўсцяны ўсмешка, рога тырчаць, як сукі.* (К. Камейша) *Рукі ў крэйдзе, ногі ў гліне, Бруд у пуд на галаве.* (П. Пруднікаў)

Такім чынам, гіпербала ў беларускай літаратуры з’яўляецца дзейным мастацкім сродкам, дзякуючы якому дасягаецца ўзмацненне мапэўных уласцівасцей, прадметаў і з’яў аб’ектыўнай рэчаіснасці. Гіпербалізацыі падвяргаецца перш за ўсё чалавек з яго фізічнымі і духоўнымі магчымасцямі, а таксама ўсё тое, што суправаджае чалавека ў яго штодзённым жыцці. Выкарыстанне гіпербалы ў яе розных сэнсава-тэматычных мадыфікацыях пашырае

магчымасці адлюстравання разнастайных аспектаў рэчаіснасці, узмацняе мастацкую выразнасць твора, яго эмацыянальна-ацэначны фон, спрыяе выражэнню аўтарскіх адносін да таго, аб чым гаворыцца ў творы.

РЕПОЗИТОРИЙ БГПУ

Ды што там мільёны ці мільярды, калі вам, як лепшы самацвет,
ззяе ўвесь свет, увесь сусвет, калі вам належаць зор мірыяды. (А.
Вярцінскі)

Сорак тон, нібы сорак пушынак, носіць з грукатам — толькі
дазволь. (А. Вялюгін)

Свой творчы тлум усе насунь ка мне. Між рукапісаў гор — я
стану горцам. (К. Жук)

МОЦ, ІНТЭНСІЎНАСЦЬ ПРАЯЎЛЕННЯ ПРЫРОДНЫХ
З’ЯЎ.

Ноччу вецер шурпаты з оста І мяцеліцы вал дзевяты. (Н.
Мацяш)

АДЛЕГЛАСЦЬ. Так стаміўся, прысесці ўжо нехаць, Да парома
ішоў тры гады. (А. Пысін)

ЯКАСЦЬ.

Высокая тваёй душы гаворка Вышэй ад заснаваных небам дум.
(У. Марук)

Вецер ускіне ляйчыну Да ластаўчына крыла. (Л. Дранько-Майсюк)

Каб выбеліць тую паперу, На якой на мяне — дакладныя, даносы, Хапіла б на зборнік. (У. Паўлаў)

І быў касцёр той — на паўнеба, Быў той касцёр — на паўзямлі! (А. Вярцінскі)

Калі ўстане ўсяго па адным З дна марскога, з пад цяжкіх валоў, То народзіцца ў краі маім Больш як **тысяча тысяч** сыноў. (У. Паўлаў)

Звон аж зоры страсаў на зямлю І вуголле каціў па зямлі. (В. Шніп)

Дваццаць рэчак — дваццаць стагоддзяў — шукаюць свайго акіяна, збіраюць у рэчцы вякоў разводдзі ад самых часоў Траяна. (А. Сыс)

Рассякліся карэнні яго [дуба], як рэкі, Ды няма, каб паплыць па іх, гэткай ладзі. (К. Камейша)

Быт, дзе праблем мільён, ахоўвае ад разваг... (П. Шруб)

Выйдуць змрочныя здані да сонца з халоднай зямлі.

Загалосыць яны, зазвіняць на ўвесь свет кайданамі І папрсяць у Бога, каб катаў на суд прывялі. (А. Дэбіш)

ЛІТОТА

Ты — *паэт камарына-слязлівай нацыі* За здароўе сваё воцат
п'еш. (Л.Дранько-Майсюк) *Утаніць у лыжцы вады* (гл. Фразеалагім,
прымаўкі)

Стаў асілкам я, камар. (А. Дзеружынскі)

Я сказаў: “Акіян — вялікая лужына”. (А. Вярцінскі) Палаюць
зоркі на небаглядзе, звісаюць нізка, як яблыкі ў садзе. (А. Вярцінскі)
Праз увесь прасцяг зямлі Па галінах вербаў ніцых Хмары вобмацкам
паўзлі. (Х. Гурыновіч) Конь здаецца з камара, Не ўтаю сакрэту: Не
каровы — машкара, Я ж не ведаў гэта. (Р. Яўсееў) Ды зразумець не
змог ты, чалавек: Ты — толькі цень быцця, каторы На хвілю з'явіцца
— і згасне ў той жа міг, Не разгадаўшы сэнс жыцця зямнога. (А.
Дэбіш)

Згубілі [сосны] пад нагамі глебу. Трымаюцца вяршынямі за
неба. (І. Чыгрын) У неба ўперліся дубоў кароны. (Л. Геніюш) Дубы,
што **неба** падпіраюць, шумяць лістамі... (У. Дубоўка) Да **неба** сёмага
вятрыска Зямлю уздыбіў над зямлёй. (Н. Гілевіч) Крутой вяршыняй
сваёй яна [гара] падпірае неба. (А. Вярцінскі))

НОВЫЯ: Шугала полымя Ажно да неба, ясных зор. (А.
Дзеружынскі) Праз гора, боль, нуду, няўдачы Я мора выплакала
слёз. (М. Пазнякоў) Там рэкі слёз плывуць, горкіх слёз, крыўды,
болю. (В. Ластоўскі) Да зор ускалышацца возера Нарач. (М.
Лужанін) З-пад плаўнікоў Да зор ляцелі пырскі. (У. Някляеў)

І адчуваю ўцеху цёплых слоў, І мора дабраты, і мора ласкі. (В.
Швед)

Гавораць, знайшоўся адзін верабей, што возера выпіў у спёку.
(В. Вітка)

¹ Гл., напрыклад: Беларуская энцыклапедыя, т. 5. — Мн., 1997. — С. 255;
Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі, т. 2. — Мн., 1985. — С. 82;
Лазарук М. А., Ленсу А. Я. Слоўнік літаратуразнаўчых тэрмінаў. — Мн., 1996.
— С. 41.

РЕПОЗИТОРИЙ БГПУ